

<https://helda.helsinki.fi>

Strwythur geiriau : geirfa a morffoleg

Nurmio, Silva

Coleg Cymraeg Cenedlaethol
2020

Nurmio , S & Arman , L 2020 , Strwythur geiriau : geirfa a morffoleg . in S Cooper & L Arman (eds) , Cyflwyniad i leithyddiaeth . Coleg Cymraeg Cenedlaethol , Caerfyrddin , pp. 67-91 .

<http://hdl.handle.net/10138/326203>

unspecified
publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

Rhan III

Strwythur geiriau: geirfa a morffoleg

13 Beth yw morffoleg?

LAURA ARMAN A SILVA NURMIO

Yn ogystal â dangos strwythur ffonolegol a seinegol (gw. Rhan II), gall astudio geiriau ddatgelu dau beth: un ai bod modd deall ystyr y gair drwy ychwanegu ystyr pob rhan o'r gair at ei gilydd, neu bod yn rhaid gwybod ystyr y gair o adnabod y llinyn o seiniau neu symbolau yn unig. Mae adnabod geiriau felly'n ddibynnol ar ddau beth o leiaf: gwybodaeth o **eirfa** (*vocabulary*) iaith a gwybodaeth o strwythur geiriau neu forffoleg (*morphology*).

Mae'r gair **morffoleg** yn dod o'r gwraidd Groeg *morphe-* sydd yn cyfeirio at 'ffurf' neu 'siâp'. Dyma sydd o dan sylw wrth drafod morffoleg o fewn ieithyddiaeth: ffurf a siâp geiriau.

Mae astudiaethau morffolegol yn cynnwys astudio'r rhannau sydd o fewn gair yn ogystal â sut mae ffurfio'r geiriau eu hunain drwy ychwanegu rhannau arbennig. Gan ddechrau â gwraidd neu fôn gair, mae morffoleg yn disgrifio tebygrwydd siâp geiriau sydd ag ystyron tebyg i'w gilydd neu sy'n rhannu patrymau tebyg yn eu gramadeg. Mae elfennau ieithyddol ychwanegol yn adeiladu ar y gwraidd—naill ai o'i flaen, ar ei ôl neu hyd yn oed o fewn y gwraidd—ac mae'r rhannau hyn oll yn cael eu galw'n **forffemau** (*morphemes*) e.e. *gweld*, **ymweld**, **ymwelaf**, *gweledig*. Casgliad o newidiadau systematig yw morffoleg, megis defnyddio *-edig* i ffurfio ansoddeiriau fel *gweledig* o wreiddiau berfol fel *gweld*.

Nid yw pob iaith yn dibynnu ar osod morffemau ychwanegol at wreiddiau i adeiladu ystyr a gramadeg. Mae ieithoedd y byd yn amrywio yn eu strategaethau i adeiladu ystyr, gramadeg a brawddegau. Mae'r Gymraeg, er enghraifft, yn rhannol ddibynnol ar forffoleg i glymu gwahanol ystyron at ei gilydd: mae'n bosibl newid morffoleg berf er mwyn mynegi person neu amser gwahanol, fel *gwelaf*, *gwelaist*, ond mae angen geiriau gwahanol i ddangos cydberthynas ofodol, e.e. **ar** y *gadair*, **o dan** y *gadair*. Enghraifft o iaith sy'n adeiladu ystyr mewn ffordd wahanol yw Fietnameg (*Vietnamese*, Awstro-Asiaidd), sy'n ychwanegu morffemau newydd at ffurf geiriau unigol er mwyn ychwanegu ystyr neu greu ystyr newydd, e.e. *con gấu* 'arth' a *những con gấu* 'eirth' (gw. hefyd adran 14.2 a 15.2 o'r Rhan hon). Ar begwn arall y raddfa forffolegol mae ieithoedd sy'n ychwanegu morffemau at ei gilydd mewn cadwyni hirion i greu un gair (gw. adran 15.2) e.e. Twrceg (teulu Twrcig) *korkusuzlaştırılmış* 'rhywbeth neu rywun a wnaed yn ddiofn' (gw. hefyd yr iaith Hwafe yn adran 15.2 isod).

Fel y term 'gramadeg' (gw. Rhan I), mae'r term 'morffoleg' yn cael ei ddefnyddio mewn dau ystyr. Mewn un ystyr cyfeiria'r term at forffoleg iaith benodol, e.e. 'morffoleg y Gymraeg', sef y newidiadau systematig i siâp geiriau yn yr iaith. Yn yr ystyr arall cyfeiria'r term at y syniad o forffoleg fel rhan o'r broses feddylol o ffurfio geiriau sy'n gysylltiedig â'r holl elfennau ieithyddol eraill. Mae morffoleg yn cysylltu'r rhan fwyaf o feysydd ieithyddiaeth oherwydd gall newidiadau i ffurf gair olygu newidiadau rheolaidd mewn ffonoleg, ystyr a chystrawen hefyd. Bydd adran olaf Rhan III yn cyflwyno syniadau cyfredol ieithyddion am le morffoleg o

fewn fframwaith gramadegol.

Arfer y maes yw gosod enghreifftiau o fewn brawddegau a pharagraffau mewn teip italig fel bod modd trafod y gair *gair* neu *brawddeg*, er enghraifft, o fewn brawddeg yn eglur. Fel y sylwch, mae hefyd yn arferiad i ddefnyddio cysylltnod ‘-’ (*hyphen*) i wahanu morffemau pan fydd angen manylu ar strwythur gair. A dyna sut y cyflwynir yr enghreifftiau trwy gydol y llyfr hwn: *ym-weld*, *gwel-edig*, a.y.b. Weithiau, fodd bynnag, nid oes modd gwahanu morffemau yn dachus â chysylltnod, ond nid yw hyn yn golygu nad oes morffoleg arbennig yn bresennol. Ar adegau mae angen cyferbynnu enghreifftiau drwy eu rhestru a hyd yn oed eu ffurfweddu’n arbennig â glos rhynglinellog (*interlinear gloss*) er mwyn dangos morffoleg a gramadeg iaith.

- (10) dobr-e baran-y
 da-LLUOSOG maharen-GWRYWAIDD.LLUOSOG
 ‘meheryn da / hyrddod da’

Pwyleg

Alinir pob gair yn y glos rhynglinellog â gair Cymraeg (ac weithiau Saesneg) sy’n gyfieithiad neu’n esboniad o’r geiriau unigol. Mae’r forffoleg sy’n effeithio ar y geiriau hefyd yn cael ei hegluro ar ffurf label swyddogaeth (*function*) mewn priflythrennau bychain, e.e. -LLUOSOG uchod, sef swyddogaeth y forffem -e ar ansoddair Pwyleg. Er hwylustod, cyflwynir y labeli swyddogaeth ar ffurf byrfodd, megis LL ar gyfer LLUOSOG a G ar gyfer GWRYWAIDD, ac mae rhestr o’r byrfoddau ar dudalen 270.

Bydd y dulliau hyn o egluro a dehongli morffoleg i’w gweld drwy weddill y llyfr.

Geirfa allweddol

geirfa	morffem	morffem rydd
morffem glwm	gair syml	gair cymhleth
morffoleg	lluosogi	dadansoddol
enw	rhagenw	berf
ansoddair	adferf	ad-ddodiad
cysylltair	ebychair	rhan ymadrodd
ffurfdroi	gwraidd	dodiad
bôn	rhagddodiad	olddodiad
mewnddodiad	trawsddodiad	synthetig
morffoleg asiadol	morffoleg gyflunol	rhif gramadegol
rhif cyffredinol	person gramadegol	enw cyfrifiadwy
enw cynnull	cenedl	cyflwr gramadegol
arddodiad	ad-ddodiaid ôl	cymhariaeth
cytundeb	deilliant	cynhyrchedd
cynhyrchiol	anghynhyrchiol	sbardun treiglo
sbardun geiriol pur	sbardun geiriol sero	morffoffonoleg
	alomorffau	

14 Y gair

LAURA ARMAN

Wrth edrych ar eiriau ar bapur, digon hawdd yw datgan mai geiriau yw'r pethau rhwng y bylchau: h.y. gwyddid mai gair yw *wrth* ac mai gair yw *edrych* gan fod bylchau gwag o boptu iddynt. Ond sut y penderfynwyd ymhle i wahanu geiriau pan ysgrifennwyd y Gymraeg am y tro cyntaf? Daw'n amlwg nad oedd cytundeb ynghylch dechrau a therfyn uned y gair wrth i ieithoedd gael eu cofnodi'n ysgrifenedig am y tro cyntaf. Felly, nid yw'n bosibl diffinio gair yn ieithyddol drwy astudio orgraff yn unig. Nid yw pob iaith fodern yn defnyddio bylchau gwynion ac atalnodi yn eu hysgrifen, ond mae eu siaradwyr yn dal i allu adnabod un gair oddi wrth y llall. Gellir profi'n ieithyddol fod geiriau'n unedau synhwyrol a defnyddiol a'u bod, ar y cyfan, yn cyfateb i'r geiriau sy'n ymddangos rhwng bylchau gwynion mewn ysgrifen yn y Gymraeg ac mewn ieithoedd sy'n defnyddio systemau tebyg o drefnu eu horgraff, megis Saesneg, Ffrangeg, Rwsieg, Ffinneg (teulu Wralig, y Ffindir), Malaialam (teulu Drafaidd, India), Tsiérocí (*Cherokee*, teulu Irocwoaidd, UDA), a.y.b.

Mae gair un ai'n 'forffem rydd' (gw. adran 14.2) neu'n ddilyniant o forffemau ynghlwm wrth ei gilydd. Mae gan eiriau drefn forffemau osodedig a sefydlog. Yn y frawddeg yn (11) gall y geiriau *lloriau*, *to*, *mynydd* a *mynyddoedd* ddisodli'r gair *llwybr* oherwydd nad oes angen unrhyw forffemau pellach arnynt (a'u bod yn gwneud synnwyr, i ryw raddau, wrth gwrs —gw. Rhan V 'Ystyr').

(11) cerddais ar y **llwybr**

Yn yr un modd, nid yw *gor-*, *-le-* na *-din-* yn gallu disodli *llwybr* ac mae angen mwy o forffemau arnynt cyn eu bod yn ystyrion (er bod rhywfaint o ystyr iddynt). Dim ond geiriau (a chymalau, gw. Rhan IV) sy'n gallu disodli geiriau eraill, felly, ac nid rhannau o eiriau. Gelwir y math hwn o brawf yn brawf cyfansoddion (*constituency test*) ac mae cyflwyniad i'r profion yn Rhan IV. Mae braslun o'r gwahanol brofion ar gyfer geiriau Cymraeg yn P.W. Thomas (1996:609–613).

14.1 Adeiladu geiriau

Mae sawl ffordd wahanol o ddehongli strwythur gair llafar. Yn gyntaf, mae geiriau llafar yn cael eu llunio drwy gynhyrchu seiniau yng ngheudod y geg (gweler Rhan II) a chreu dilyniant o seiniau, un ar ôl y llall. Mewn iaith ysgrifenedig ac mewn iaith arwyddion, mae'n bosibl defnyddio **llythrennau ac arwyddion** i gynrychioli'r un **dilyniant o seiniau**, ond nid dyma sy'n digwydd bob amser ym mhob iaith. Yn ail, gellir dehongli ffurf gair fesul sillaf oherwydd gall gwahanol eiriau mewn iaith rannu'r un sillafau, ond mewn gwahanol gyfuniadau, e.e. y

sillaf /pɛ/ yn /'pɛ.li/ *pel*i ac yn /,car.'pɛ.di/ *carpedi*.

Pwnc Rhan III yw'r trydydd modd o adeiladu gair, sef fesul un forffem ar y tro. Y forffem yw uned leiaf iaith sy'n cyfrannu ystyr. Felly, mae'r gair *ton* yn forffem, ond nid yw *t-* neu *-o-* nac *-n* yn y gair yn forffemau. Nid oes rhannau llai i'r gair *ton* sydd ag ystyr o unrhyw fath; rhaid cyfuno'r tair ffonem, /t/, /ɔ/, ac /n/, cyn bod ystyr y gair *ton* yn dod yn amlwg.

/t/ /ɔ/ /n/	/t/ /ɔ/ /n/ /a/ /ɪ/	ffonemau
ton	to.nau	sillafau
ton	ton-au	morffemau
ton	tonnau	geiriau

Tabl 2: Gwahanol strwythurau mewnol geiriau: enghraifft *ton*

Ar lefel y morffemau yn Nhabl 2 yr ymddengys ystyr y gair—mae'r gair ystyrion *ton* yn cyfuno â morffem luosogi *-au* ar y lefel hon. Noder mai <n> sydd yn orgraff (sillafiad) y gair ac nid <n> fel yr awgrymir gan y ffonoleg. Arfer orgraffyddol yw dyblu <n> o flaen llafariad fer lle mae llafariad hir hefyd yn bosibl, e.e. *tonau*, ffurf luosog *tôn* (gw. Watkins 1961:79–85 am y berthynas rhwng orgraff y Gymraeg a'r iaith fodern). Noder hefyd fod sillaf, morffem a gair weithiau, ond nid bob amser, yn cyfateb yn union o ran eu ffurf—fel *ton*, *ton* a *ton* yng ngholofn gynta'r tabl.

14.2 Morffemau rhydd a morffemau clwm

Fel sy'n amlwg o Dabl 2 ac o enghreifftiau Adrannau 14 a 14.1, mae rhai geiriau yn forffemau unigol. Golyga hyn fod y forffem yn rhydd (*free morpheme*); fel *ton*, *ar*, *y* a *llwybr*, nid oes unrhyw raniad llai ac ystyrion i'r geiriau ac nid oes angen unrhyw forffemau pellach er mwyn iddynt fodloni'r prawf cyfansoddion. Ar y llaw arall, mae geiriau eraill sy'n gyfuniad o fwy nag un forffem. Gwelir dwy forffem yn *tonnau* yn Nhabl 2. Gwyddid eisoes fod *ton-* yn forffem rydd, ond nid yw'r forffem luosogi, *-au*, yn sefyll ar ei phen ei hun yma nac mewn unrhyw gyd-destun arall yn yr iaith. Gelwir morffemau sy'n ddibynnol ar forffemau eraill i greu geiriau cyflawn yn forffemau clwm (*bound morphemes*). Daw'r <nn> yn sillafiad y gair o reolau orgraff y Gymraeg ac nid yw'n rhan o'r forffoleg (nac o'r ffonoleg).

Mae gair, felly, yn cael ei lunio un ai o un forffem rydd fel *ton*, o un forffem rydd a rhai clwm fel *tonnau* a *tonfeddi*, a hefyd o gyfuniadau eraill. Mae'n bosibl creu geiriau o forffemau clwm yn unig, fel yn y geiriau tafodieithol *hogan* 'geneth' a *hogyn* 'bachgen': mae'r morffemau unigol *-an* BENYWAIDD ac *-yn* GWRYWAIDD yn cyfuno â morffem glwm *hog-* sy'n ddi-ystyr mewn Cymraeg Cyfoes (gair benthyg o'r Saesneg *hog* "mochyn" oedd y forffem yn wreiddiol—gw. 17 am fwy ar ddefnydd *-yn* ac *-en*).

(12) Cyfuniad o forffemau

a.	ton	morffem rydd
b.	tonnau (ton-au)	morffem rydd + morffem glwm
c.	tonfeddi (ton-feddi)	morffem rydd + clwm + clwm
d.	hogan (hog-an)	morffem glwm + clwm
e.	glaston (glas-ton)	rhydd + rhydd

Yn ogystal â chyfuno dwy forffem rydd, noder ei bod yn bosibl ychwanegu mwy o forffemau

clwm at (12e) *glaston*, e.e. *glastonnen* (gw. Adran 18.1 “Geiriau Cyfansawdd”).

Geiriau unforffemig (*monomorphemic*)—sef geiriau sy’n cynnwys un forffem rydd yn unig—yw **geiriau syml** iaith. Mae’r holl eiriau eraill yn **gymhleth** eu strwythur. Mae ieithoedd y byd yn amrywio yn eu dibyniaeth ar un math o air neu’r llall, yn ôl pa mor ddibynnol ydynt ar forffoleg i fynegi ystyron gramadegol a gweithredol. Os nad ydynt yn defnyddio morffoleg mewn geiriau cymhleth i ddynodi’r ystyron hyn, mae’r dasg honno’n cael ei chyflawni gan gystrawen yr iaith drwy greu dilyniant o eiriau syml. Dengys [Haspelmath & Sims \(2013\)](#) enghraifft o Fietnameg fel iaith sy’n llai dibynnol ar forffoleg, fel a grybwyllwyd yn y cyflwyniad i’r rhan hon:

- (13) hai đũa bỏ nhau là tại gia đình chồng
dau unigolyn gadael ei.gilydd bod oherwydd teulu dyn.cymar
‘Ysgarasant oherwydd teulu’r gŵr’ (Nguyen 1997:223)

Yn enghraifft (13), ceir cyferbyniaeth un-i-un rhwng y morffemau, y geiriau, ac ystyr y geiriau; un ystyr sydd i bob morffem ac mae pob morffem yn air. Mae Fietnameg felly’n ffafrio geiriau sy’n forffolegol syml, a gellir ei disgrifio’n iaith **dadansoddol** (*analytic*). Mae ieithoedd dadansoddol yn fwy tueddol o amgodio gwybodaeth ramadegol ac ystyrol ar ffurf geiriau yn hytrach na thrwy gyfuno morffemau.

14.3 Geirfa

Fel **gramadeg** (gw. Adran 2.1) a **morffoleg** (gw. Adran 13), mae’r term **geirfa** yn golygu mwy nag un peth i ieithydd. Gall y term ‘geirfa’ (*vocabulary*) gyfeirio at holl eiriau iaith benodol, e.e. *draenog*, *llawn*, *crafu*, *cariad* a.y.b. Gall ‘geirfa’ neu ‘lecsicon’ (*lexicon*) hefyd gyfeirio at storfa’r ymennydd sy’n dal y geiriau ar ryw ffurf, hynny yw, geiriadur mewnol.

Mae ieithyddion yn dychmygu ffurfiau haniaethol (*abstract*) geiriau, yn yr eirfa, sy’n gysylltiedig ag ystyron. Yna, mae angen cysylltu’r eirfa â’r ffonoleg cyn bod modd ynganu’r geiriau ar lafar, mewn ysgrifen, neu fel arwydd. Bydd mwy o drafodaeth am gyfathrebu rhwng modiwlau ieithyddol—a’r fframweithiau sydd gan ieithyddion i’w deall—yn Rhan 28.2.

Mae’r cysyniad o eirfa fel rhestr neu restr haniaethol yn hanfodol i astudiaethau o forffoleg. Ar eitemau geiriol iaith y mae rheolau morffolegol yn gweithredu: mae angen dechrau gyda rhyw ddeunydd sydd ag ystyr cyn y gellir newid ei ffurf i weddu i’r cyd-destun neu’r frawddeg. Er enghraifft, mae angen rhestr o eiriau am bethau unigol cyn y gellir ffurfio’r lluosog (h.y. **lluosogi**; *pluralise*) gan ddefnyddio rheol forffolegol sy’n ychwanegu morffemau fel *-au*, *-i* ac *-on* atynt, neu restr o eiriau sy’n disgrifio ansawdd cyn eu troi’n weithredoedd â’r forffem *-hau* fel *glanhau*, *cyfiawnhau*, *hirhau*, neu *ufuddhau*.

Nid yw pob ieithydd yn cytuno ar gynnwys rhestri’r eirfa nac ar ei phwysigrwydd, ond mae cytundeb fod angen rhestri o eiriau neu ffurfiau afreolaidd iaith ([Haspelmath & Sims 2013:60](#)). Yn ychwanegol at y ffurfiau afreolaidd hyn sydd ddim yn dilyn neu’n derbyn effaith y rheolau morffolegol, mae ieithyddion yn ceisio creu darlun o system ieithyddol effeithlon sy’n gweithredu ar yr eirfa. Maent yn trafod eitemau yr eirfa a pha un a ydynt yn eiriau syml, yn eiriau cymhleth, yn forffemau unigol, neu’n gymysgedd o’r rhain. Mae manteision ac anfanteision i effeithlonedd pob un o’r opsiynau hyn, ond nid yw trafodaeth gynhwysfawr ohonynt o fewn cwrpas y llyfr hwn. Pwrpas yr adran hon yw cyflwyno pwysigrwydd ein dealltwriaeth o forffoleg i’n dealltwriaeth o ramadeg fel system ieithyddol, ac mae gweddill

y rhan hon o'r llyfr yn cyflwyno rheolau morffolegol er mwyn dangos sut gall morffoleg weithredu ar eitemau'r lecsicon.

14.4 Prif ddosbarthiadau geiriol

Ymysg yr wybodaeth sydd yn yr eirfa mae gwybodaeth am eiriau sy'n ymdebygu i'w gilydd mewn rhyw ffordd. Nid oes cytundeb ar union drefniant y geiriau (neu'r morffemau, gw. 14.3), ond o edrych ar dystiolaeth mewn ieithoedd unigol, mae'n rhaid bod y geiriau'n cael eu didoli mewn rhyw ffordd gan fod geiriau'n 'ymddwyn' yn wahanol. Yn draddodiadol mewn astudiaethau iaith ac ieithyddiaeth, ceir dosbarthiadau o eiriau fel **enwau** (*nouns*), **rhagenwau** (*pronouns*), **berfau** (*verbs*), **ansoddeiriau** (*adjectives*), **adferfau** (*adverbs*), **ad-ddodiaid** (*adpositions*), **cysyllteiriau** (*conjunctions*), ac **ebycheiriau** (*interjections*). Bydd y rhain yn dermau cyfarwydd i bawb sydd wedi cael addysg ffurfiol oedd yn cynnwys gwersi am ieithoedd. Mae'r mathau hyn o eiriau, neu'r **rhannau ymadrodd** (*parts of speech*) hyn, yn 'ymddwyn' yn wahanol o ran eu lle o fewn brawddegau (eu cystrawen), ond hefyd yn eu morffoleg.

Nid yw pob iaith â'r un dosbarthiadau geiriol, ond yn y Gymraeg mae berfau yn disgrifio gweithred neu gyflwr o fodolaeth ac yn newid eu ffurf (yn **ffurfdroi**, a bod yn fanwl gywir. Gw. Adran 18) â'r forffoleg *-af*, *-aist*, *-odd*, *-ent* yn ôl categori gramadegol e.e. *syllaf*, *syllaist*, *syllodd*, *syllent* a.y.b. Nid yw enwau yn 'ymddwyn' yr un fath, h.y. maent yn perthyn i ddosbarth geiriol arall e.e. *iâr* (enw) ond nid **iarodd* fel berf, canolfan (enw) ond nid **canolfanaf* (berf).

Er bod tebygrwydd mawr rhwng sut mae ieithoedd o fewn yr un teulu ieithyddol yn dosbarthu geiriau, nid yw pob iaith yn rhannu'r un nodweddion yn eu dosbarthiadau geiriol. Yn wahanol i ferfau, mae ad-ddodiaid yn disgrifio perthynas rhwng dau beth, ac nid gweithredoedd. Gelwir ad-ddodiad sy'n dod o flaen enwau yn arddodiad (*preposition*), fel yn y Gymraeg. Mae rhai arddodiaid yn Gymraeg yn newid eu ffurf (yn **ffurfdroi**) yn ôl y person dan sylw, yn debyg i'r ffordd y disgrifiwyd berfau'n newid uchod. Er enghraifft, mae *ataf* yn cyfuno ystyr 'at' a 'fi', *iddo* 'i + fo/fe', *ynddynt* 'yn + nhw'. Nid yw arddodiaid Sbaeneg, er enghraifft, yn **ffurfdroi** fel ei berfau: mae *miro* 'edrychaf', *miras* 'edrychi', *mira* 'edrych(a)', *miran* 'edrychant' yn ferfau, ond nid yw'r arddodiaid *en* 'yn, mewn, ar, am' neu *sobre* 'ar, uwch, am' yn newid eu ffurf yn ôl nodwedd gramadegol **eno* (lle bwriedir 'ynof'), **sobren* (lle bwriedir 'arnynt'). Mae'n rhaid i siaradwyr Sbaeneg ddefnyddio rhagenwau i gyfleu'r un ystyr ag arddodiaid ffurfdroedig y Gymraeg, h.y. *en mí* 'yn + fi', *sobre ellos* 'ar + nhw'.

Mae'r Rhan hon yn cyflwyno rhai o'r nodweddion gramadegol sy'n ymddangos yn forffolegol mewn dosbarthiadau geiriol dethol yn y Gymraeg. Nid yw'n disgrifio holl forffoleg y Gymraeg na holl forffoleg ieithoedd y byd, ond mae'n portreadu rhai o swyddogaethau morffoleg a gwirediadau morffolegol ieithoedd y byd, fel cyflwyniad i'r maes.

15 Morffoleg: astudiaeth o ffurf geiriau

LAURA ARMAN

Morffoleg yw'r enw ar astudiaeth o'r amrywio systematig a geir ar ffurfiau geiriol. Mewn geiriau eraill, mae patrymau arbennig yn codi wrth astudio geiriau—o fewn yr un iaith—sy'n rhannu rhywfaint o'u hystyr a'u ffurf. Y fantais o ddisgrifio'r patrymau a'r rheolau hyn yn fanwl yw y gellir darganfod pa reolau morffolegol sydd ar waith mewn iaith, ac mae'r wybodaeth hon, yn ei thro, yn rhoi darlun o system strwythuredig yr eirfa. Os oes patrwm morffolegol i'w weld, gellir diddwytho (*deduce*) ffurf wreiddiol y morffemau dan sylw yn yr eirfa, sef y ffurf gysefin (*radical form*).

crafaf	crafais
crafit	crafaist
craf(ith)	crafodd

Tabl 3: Ffuriau ar *craf*-

Dengys Tabl 3 un math o amrywio systematig sy'n destun astudiaethau morffolegol. Awgryma'r patrwm sydd i'w weld yn y tabl mai *craf*- yw ffurf gysefin y forffem sy'n rhoi ystyr craidd y geiriau, er bod patrymau eraill yn dechrau ymddangos wrth ystyried terfyniadau'r geiriau. Nid yw'r ffurf gysefin yr un fath â'r gair *crafu* chwaith, er bod cysylltiad semantig amlwg rhyngddynt (ceir gwybodaeth am y berthynas benodol hon yn Adran 19).

Nid yw'r ystyr yn aros mor gyson â'r hyn a welir yn Nhabl 3 ym mhob achos o'r defnydd o'r forffem *craf*:- yr un forffem sydd i'w gweld yn y geiriau *crafiad*, *crafadwch*, *crafanc*, *ymgrafu*, *crafedig* a *crafell*. Gallem, felly, astudio gwahanol agweddau o forffoleg, sef patrymau'r ffurfiau a'r ystyron.

Yn ogystal ag ystyried mai morffemau yw elfennau ystyrol lleiaf geiriau, mae angen cadw mewn cof nad yw pob morffem yr un mor ystyrlon nac ychwaith yr un mor sylfaenol i ystyr gair â morffem arall. Uchod, cyfeirir at ffurf wreiddiol y geiriau yn Nhabl 3 sef *craf*- a dyma ffurf gysefin y forffem, ond dyma hefyd **wraidd** (*root*) y gair. Gelwir morffem sy'n rhoi prif ystyr gair iddo yn wraidd. Mae *craf*- yn pennu ystyr y weithred o grafu, sydd wedyn yn cael ei addasu gan forffemau eraill ym mhob un o enghreifftiau'r adran hon. Mae'r ddwy forffem yn y gair cymhleth *crafaf* yn forffemau clwm, ond addasu ystyr y gwraidd yn unig mae morffemau pellach, e.e. mae *ymgrafaf* yn addasu'r weithred o grafu ac mae'r wybodaeth a geir gan y terfyniad *-af* yn sefydlog.

15.1 Enwi rhannau geiriau

Yn syml, **dodiad** (*affix*) yw unrhyw forffem sy'n ychwanegol i'r gwraidd mewn gair. Felly, dodiad yw'r forffem luosogi *-au* yn y gair *tonnau*. Dodiaid hefyd yw'r morffemau *ym-* ac *-af* yn *ymgrafaf*. Mae dodiad yn adeiladu ar wraidd, ond hefyd yn addasu'r **bôn** (*stem* neu *base*). Gwahaniaeth bychan, ond pwysig, sy'n gwneud bôn yn wahanol i wraidd; mae bôn yn gallu cyfeirio at forffem wraidd gair, ond hefyd at unrhyw gyfuniad o forffemau sy'n derbyn dodiad. Mae pob gwraidd felly'n fôn, ond gall bôn fod yn fwy na gwraidd. Dengys (14) ddodiaid y gair cymhleth *dadansoddi* sydd â thair forffem glwm; *dad-ansodd-i*.

(14)	<i>dad-</i>	dodiad
	<i>-ansodd-</i>	gwraidd (o'r ffurf gysefin 'ansawdd')
	<i>-i</i>	dodiad

Ar y bôn *ansoddi* mae *dadansoddi* wedi ei ffurfio, yn hytrach nag ar y gwraidd *-ansodd-* yn uniongyrchol. Honna'r ieithydd, felly, nad oes mwy nag un dodiad yn addasu gwraidd neu fôn yr un pryd yn y broses o ffurfio geiriau; mae trefn ar yr adeiladwaith.

(15)	Cam 1. <i>ansodd-</i>		morffem wraidd
	Cam 2. <i>ansodd- + -i</i>	gwraidd + dodiad	gair cymhleth 'ansoddi'
	Cam 3. <i>dad- + ansoddi</i>	dodiad + bôn	gair cymhleth 'dadansoddi'

Er bod enghraifft (14) yn dangos enwau cywir rhannau'r gair *dadansoddi*, mae (15) yn rhoi mwy o fanylder ac yn dangos y gwahaniaeth rhwng gwraidd y gair a'r bôn. Mae'n bosibl manylu ymhellach ar rannau'r gair drwy enwi'r morffemau ar ôl lleoliad y dodiaid mewn perthynas â'r bôn.

Rhagddodiad (*prefix*; weithiau hefyd **blaenddodiad**) yw'r enw ar ddodiad fel *dad-*, *dat-* yn *dadansoddi*, *dadwreiddio*, *datblygu*, *datgymalu*, *dadorchuddio*, *dadeni* neu *dadbacio*, sy'n dod cyn y gwraidd neu'r bôn. Mewn rhai ieithoedd, gan gynnwys y Gymraeg, mae'n bosibl rhagddodi morffem ar fôn sy'n cynnwys rhagddodiad yn barod, e.e. *dadymafael* (*dad-ym-afael*).

Gelwir dodiad sy'n dilyn bôn yn **olddodiad** (*suffix*), megis *-i* yn *dadansoddi*, *-edig* yn *gweledig* ac *-aeth*, *-iaeth* yn *aelodaeth*, *gwahaniaeth* a *profedigaeth*. Fel y gwelir yn *prof-edig-aeth*, mae olldodiaid hefyd yn gallu pentyrru neu greu cadwyni mewn rhai ieithoedd.

Nid rhestru holl ddodiaid y Gymraeg yw pwrpas yr adran hon, ond cyflwyno strwythurau geiriol posibl gan ystyried sut mae morffoleg yn ffurfio geiriau. Mae geiriaduron cyfoes a llyfrau gramadeg disgrifiadol yn ceisio rhestru holl ddodiaid ieithoedd ynghyd â'u swyddogaethau neu eu hystyron, ac mae P.W. Thomas (1996) a GPC Ar lein (2014) yn gampweithiau disgrifiadol hanfodol o'r Gymraeg.

Math o ddodiad nas gwelir yn y Gymraeg yw **mewnddodiad** (*infix*) sydd ddim ond yn ymddangos rhwng morffemau eraill, fel y mewnddodiad *-x-* (cytsain felar ffrithiol ddi-lais) yn Nafaho (*Navajo*, teulu Na-Dené, UDA).

- (16)
- a. *-tsaaz* 'tyfu'n fawr'
 - b. *-ts^xaaz* 'tyfu'n fawr iawn'
 - c. *-tih* 'gorchuddio, amlapio'

d. -*txih* 'cuddio, amddiffyn'

(Mitchell & Webster 2011:269)

Mae ystyron y parau o eiriau yn (16) yn amlwg yn perthyn yn agos i'w gilydd, gyda'r mewn-ddodiad mynegiannol -x- yn mwyhau unrhyw weithred yn ei fôn.

Math arall o ddodiad yw'r **trawsddodiad** (*transfix*). Mae'r rhain yn gyffredin mewn ieithoedd Semitig megis Arabeg, Maltaeg, Kabileg, Hebraeg ac Aramaeg, sydd i gyd â gwreiddiau teircyt-seiniol (*triconsonantal roots*). Mae'r ieithoedd yn trawsddodi llafariad mewn gwahanol sillafau o fewn y gwraidd er mwyn addasu ei ystyr, e.e. *k-t-b*, gwraidd sy'n ymwneud ag ysgrifennu *kitab* 'llyfr', *maktabat* 'llyfrgell', *kuttāb* 'ysgrifenwyr', *muktatib* 'tanysgriafiad' (Arabeg).

Ceir hefyd nifer o fathau eraill o forffemau—rhai'n ddodiaid ac eraill yn newidiadau i'r bôn. Nid oes gofod yma i restru morffoleg gyflawn ieithoedd y byd yn ôl categorïau ieithyddol, ond dyma gyflwyniad i'r mathau o brosesau morffolegol sy'n digwydd yn ieithoedd y byd.

15.2 Ieithoedd y byd a'u morffoleg

Dangosir yn 14 fod rhai ieithoedd yn ffafrio geiriau sy'n forffolegol syml, ac fe'u gelwir yn ieithoedd **dadansoddol**. Mae ieithoedd dadansoddol yn fwy tueddol o amgodio gwybodaeth ramadegol a gwybodaeth am ystyr ar ffurf geiriau unigol.

Yn wahanol i ieithoedd dadansoddol, mae'r Gymraeg yn eithaf dibynnol ar forffemau arbennig. Ieithoedd sy'n tueddu i ffafrio morffoleg sydd dan sylw yn Adran 15.1 ac mae'r term **synthetig** yn disgrifio'r ieithoedd hynny—maent yn creu geiriau trwy gyfuno morffemau. Felly, gelwir ieithoedd megis y Gymraeg sy'n ffurfio geiriau trwy ychwanegu morffemau at fonau yn ieithoedd synthetig.

Mae ieithoedd, gan gynnwys y Gymraeg, yn tueddu i ddefnyddio strategaethau dadansoddol yn ogystal â rhai synthetig. Gall y ddwy strategaeth gydweithio, ond, fel arfer, mae un strategaeth neu'r llall yn fwy cyffredin mewn iaith ac oherwydd hynny fe'i gelwir yn iaith synthetig neu'n iaith ddadansoddol, yn ddibynnol ar radd y tueddiad—pa strategaeth yw'r gryfaf. Er enghraifft, mae Saesneg yn tueddu i ffafrio strwythur dadansoddol ac yn gyffredinol yn osgoi defnyddio morffoleg, e.e. nid yw berfau'n rhedeg fel yn y Gymraeg—*I scratched, you scratched, they scratched* a.y.b. (cymh. Tabl 3). Ar y llaw arall, mae lluosogi enwau'n forffolegol drwy ychwanegu -s—e.e. *dog-s* 'cŵn'—ac mae'r swyddogaethau sy'n newid rhannau ymadrodd hefyd yn forffolegol, e.e. *quick* → *quick-ly* 'cyflym', 'yn gyflym' a *open* → *open-able, open-ness* 'agor', 'agoradwy', 'didwylledd'. Gellid dadansoddi'r Saesneg fel iaith eithaf ddadansoddol, ond mae'n dal yn synthetig i raddau; mae hi'n llai synthetig na'r Gymraeg ac yn nes at ben ddadansoddol y raddfa nag ieithoedd Indo-Ewropeaidd eraill.

Defnyddir mesuriadau eraill gyda strategaethau morffoleg iaith, e.e. sawl morffem neu air sydd i bob ystyr neu swyddogaeth ramadegol, neu sawl dodiad sy'n cydgadwyno (*concatenate*) mewn un gair. Hynny yw, gall morffemau unigol gyfuno sawl ystyr neu swyddogaeth, e.e. y terfyniad -af o *gwrandawaf* sy'n cyfuno'r swyddogaeth o fynegi'r person perthnasol ac amser y weithred (gw. Rhan V). Mae *gwrandawaf* yn gyfystyr â 'rydw i yn gwrandao ar hyn o'r bryd neu fel arfer yn gwrandao' ac felly mae'r wybodaeth hon wedi ei hasio o fewn ychydig forffemau. Yn aml, mae gan ieithoedd synthetig rywfaint o **forffoleg asiadol** (*fusional morphology*), fel -af, ond mae'n bosibl i iaith osgoi'r strategaeth hon a ffafrio **morffoleg gyflynol** (*agglutinative morphology*). Yn yr ieithoedd hyn mae morffem unigol i bob swyddogaeth, bron, ac mae rheini'n cael ei gludo at fonau i ffurfio cadwyni o ddodiaid.

Mae'r Hwafe (*Huave*, iaith arunig, Mecsico) yn eithaf dibynnol ar forffoleg gyflynol. Mae rhai categorïau gramadegol â morffemau penodedig, tra mae dodiaid eraill yn mynegi cyfuniad o'r categorïau (Kim 2008:10).

- (17) a. Dyu-m-a-tajk-aw m-a-j.ñe a rran.
 PARH-IS-TH-gwneud-3LL IS-TH-da BAN trydan
 'Maen nhw'n trwsio'r trydan' (Kim 2008:243)
- b. s-a-la.j.k-ion
 1-TH-bod-LL
 'rydym [yma]' (Kim 2008:301)

Er bod y dodiaid yn yr iaith Hwafe yn ymddangos fel pe bai ganddynt berthynas un-i-un ag ystyr/swyddogaeth, gwelir bod gwahaniaeth rhwng strwythur yr olddodiad berfol *-aw* yn (17a) sy'n cyfeirio at y 3^{ydd} person LLUOSOG ('nhw'—gw. adran 16 isod) a'r rhagddodiad *s-* yn (17b) sy'n amgodio'r person 1^{af} yn unig ac angen olddodiad LLUOSOG *-ion* ar wahân.

Ceir felly amrywiaeth yn nibyniaeth ieithoedd ar forffoleg ar hyd dwy raddfa. Graddfa synthetig-ddadansoddol yw un ohonynt, lle mae ieithoedd yn dibynnu'n fwy neu'n llai ar forffoleg i amgodio ystyr a swyddogaethau gramadegol. Graddfa asiadol-gyflynol yw'r llall, lle mae morffem yn amgodio un ai sawl ystyr a swyddogaeth ramadegol yn un neu lle ceir un ystyr/swyddogaeth i un forffem yn unig.

Nodwedd forffolegol arall sy'n amrywio mewn ieithoedd synthetig yw gosodiad y morffemau—gall ieithoedd ffafrio rhagddodiaid neu olddodiaid, neu gallant ddidoli dodiaid yn gyfartal. Mae'r Gymraeg ac ieithoedd Indo-Ewropeaidd yn gyffredinol yn tueddu i ffafrio olddodiaid, ac mae hyn yn wir yn y rhan fwyaf o ieithoedd y byd, yn ôl Dryer (2013b).

16 Categorïau gramadegol a morffoleg

SILVA NURMIO

Fel y trafodir yn 19 isod, rhennir morffoleg yn aml yn ddwy ran: morffoleg ffurfdroadol (*inflectional morphology*) a morffoleg ddeilliannol (*derivational morphology*). Mae morffoleg ddeilliannol yn creu geiriau newydd trwy greu geiriau cyfansawdd; e.e. *hafddydd* o *haf* + *dydd* a *glaston* o (12e) uchod) neu ychwanegu dodiaid (*affixes*) e.g. *hapusrwydd* o *hapus* + *-rwydd*. Trafodir deilliant ymhellach yn 19. Mae'r rhan hon yn canolbwyntio ar forffoleg ffurfdroadol. Mae morffemau ffurfdroadol, yn y Gymraeg ac mewn ieithoedd eraill, yn cario ystyron fel rhif, person, cenedl ac amser. Gelwir yr ystyron hyn yn gategorïau ffurfdroadol (*inflectional categories*).

Yn yr adran hon trafodir categorïau ffurfdroadol sy'n berthnasol i enwau, ansoddeiriau a rhagenwau Cymraeg. Mewn llawer o ieithoedd dynodir **nifer** yn forffolegol, sef gwahaniaethau megis unigol (sy'n dynodi un eitem) vs. lluosog (mwy nag un eitem). Gelwir y categorïau hyn

yn **rhif gramadegol** (*grammatical number*), ac mae'n dynodi nifer o eitemau. Y rhifau mwyaf cyffredin yw unigol a lluosog, a dyma'r rhifau gramadegol a geir yn y Gymraeg. Er enghraifft, mae *siop* yn enw unigol a *siopau* yn enw lluosog a ffurfir trwy ychwanegu'r olddodiad lluosog *-au*. Mae nifer o olddodiaid lluosog yn y Gymraeg, e.e. *-ion*, *-oedd* ac *-i*. Ceir rhifau eraill mewn ieithoedd eraill, megis y rhif deuol (*dual*) sy'n dynodi dwy eitem yn benodol. Mae rhif deuol gan ragenwau mewn Sorbeg Uchaf (*Upper Sorbian*, Balto-Slafig), er enghraifft (Corbett 2000:20). Dynodir dau berson â'r ffurf ddeuol, a thair neu fwy o eitemau â'r lluosog:

Person	Unigol	Deuol	Lluosog
1	<i>ja</i> 'fi'	<i>mój</i> 'ni'n dau'	<i>my</i> 'ni (mwy na dau)'
2	<i>ty</i> 'ti'	<i>wój</i> 'chi'ch dau'	<i>wy</i> 'chi (mwy na dau)'

Tabl 4: Rhif gramadegol mewn rhagenwau Sorbeg Uchaf.

Mae ffurf ddeuol ar gael i enwau hefyd mewn rhai ieithoedd, er enghraifft mewn Groeg Homeraidd:

- (18) *lukos* 'blaidd' (UNIGOL)
lukō 'dau flaidd' (DEUOL)
lukoi 'bleiddiaid' (LLUOSOG; mwy na dau)

I gymharu, defnyddir y lluosog i gyfeirio at fwy na dwy eitem mewn ieithoedd fel y Gymraeg sydd heb rif deuol, ond, mewn ieithoedd fel Groeg Homeraidd, rhaid defnyddio'r ffurf ddeuol i gyfeirio at ddwy eitem, a'r lluosog gyda 'tri' a rhifau uwch na hynny. Rhifau gramadegol eraill yw rhif triol (*trial*), sy'n dynodi tair eitem (mewn ychydig o ieithoedd yn unig mae'r rhif hwn ar gael), a rhif ychydigol (*paucal*) sy'n dynodi nifer bychan o rywbeth (sy'n cyfateb i ddefnyddio *rhai*, *ambell*, *cwpl* o yn y Gymraeg) (Corbett 2000:19–35). Ceir hefyd ieithoedd sydd â **rhif cyffredinol** (*general number*), hynny yw, lle nad yw ffurf gyffredin yr enw yn mynegi rhif o gwbl; e.e. yn yr iaith Baiso (teulu Affro-Asiaidd, Ethiopia) mae'r gair *lúban* 'llew/llewod' yn gallu golygu un neu fwy o lewod (Corbett 2000:9–19). Mae gan ieithoedd fel Baiso wahanol ffyrdd o ddynodi 'un' neu 'mwy nag un' yn benodol, ond nid yw'r ffurf gyffredin, heb ddodiad (fel *lúban*), yn unigol fel y mae yn Saesneg ac (fel arfer) yn y Gymraeg. Mewn ieithoedd lle ceir unigol a lluosog, y rhif lluosog, fel arfer, sy'n cael ei nodi'n forffolegol (cf. Saesneg *shop*, LL *shop-s*). Ond nid hon yw'r unig ffordd o fynegi unigol-lluosog. Mewn rhai ieithoedd ceir dodiaid unigolynnol (*singulative*), sy'n troi'r bonyn yn unigol. Digwydd hyn gyda grŵp gweddol fach o enwau Cymraeg, fel *moch*, *mochyn*, *plant*, *plentyn* a *gwenyn*, *gwenynen*. Mae'r geiriau *moch* a *plant* yn cynrychioli mwy nag un, ond mae'r olddodiad *-yn* yn troi'r geiriau yn unigol; mae'r gair *moch-yn* yn cyfeirio at un anifail ac mae *plent-yn* hefyd yn cyfeirio at un unigolyn yn unig. Gelwir *-yn* ac *-en* yn olddodiaid unigolynnol.

Mae gwahaniaeth arall sy'n rhannol gysylltiedig â rhif, sef gwahaniaethu rhwng **enwau cyfrifiadwy** (*count nouns*) ac **enwau cynnull** (*mass nouns*). Fel arfer, enwau cynnull yw'r rhai na ellir eu cyfrif yn uniongyrchol gan ddefnyddio rhifolion yn unig, e.e. mae **tri/tair bara* yn annerbyniol, ac mae'n rhaid dweud *tair torth o fara* (cf. Saesneg *three loaves of bread*). Ffordd arall o ddiffinio enwau cyfrifiadwy ac enwau cynnull yw gofyn a ellir rhannu'r peth a ddynodir gan yr enw ymhellach, a chael mwy o'r un peth. Er enghraifft, gellir rhannu dŵr neu dywod yn rhannau pellach, ac mae pob rhan newydd yn ddŵr neu'n dywod hefyd. Os rhennir llyfr neu gadair yn rhannau pellach, nid yw pob rhan newydd yn llyfr neu'n gadair. Felly, dywedir mai enwau cynnull yw *dŵr* a *tywod* ac enwau cyfrifiadwy yw *llyfr* a *cadair* (gw.

Corbett 2000:78–82). Gwahaniaeth semantegol yw hwn, ond mater o gystrawen yw'r defnydd o'r enwau hyn gyda rhifolion (*tri llyfr* vs. ***tri dŵr*).

Categori ffurfdroadol cyffredin arall yw **cenedl** (*gender*) ramadegol. Enghreifftiau cyffredin yw gwrywaidd (G; *masculine*) a benywaidd (B; *feminine*), fel yn y Gymraeg, e.e. *ci* (G), *dafad* (B), ac mewn ieithoedd fel Ffrangeg a Gwyddeleg. Nid yr un peth yw cenedl ramadegol a rhyw, er bod llawer o enwau sy'n dynodi pobl ac anifeiliaid gwryw yn enwau gwrywaidd, ac yn yr un modd enwau am fenywod yn aml yn enwau benywaidd. Ond nid yw hynny'n wir ym mhob achos; mae'r enw Gwyddeleg *cailín* 'merch' yn wrywaidd, er enghraifft. Mae rhai ieithoedd, megis Almaeneg ac Islandeg, â thair cenedl (gwrywaidd, benywaidd, a diryw 'neuter'). Rhaniad cenedl cyffredin arall yw **byw** (*animate*) ac **anfyw** (*inanimate*), a geir, er enghraifft, mewn ieithoedd Algoncaidd (*Algonquian*) (Corbett 1991:20). Noder hefyd nad oes cenedl ramadegol mewn llawer o ieithoedd y byd (gw. Corbett 2013a a Corbett 2013b am drafodaeth drawsieithyddol). Mae cenedl ramadegol gan bob enw Cymraeg. Mae ffurfiau gwrywaidd a benywaidd gan rai ansoddeiriau hefyd (e.e. *gwyn*, *gwen*) ac maent yn cytuno ag enwau yn ôl cenedl (*y bwrdd* *gwyn*, *y gadair wen*). Trafodir **cytundeb** ymhellach isod.

Mae **person gramadegol** yn dynodi pwy yw'r goddrych: ai'r siaradwr (y person cyntaf, *mi*), y gwrandawr (yr ail berson, *ti/chi*) neu rywun arall (trydydd person, *ef/hi/nhw/y dyn/y dynion*, *a.y.b.*). Mae'r categori hwn yn croestorri â rhif a chenedl, e.e. mae *hi* yn rhagenw trydydd person (PERSON), unigol (RHIF) a benywaidd (CENEDL). Yn ogystal â rhagenwau, mae berfau'n ffurfdroi yn ôl person yn y Gymraeg (ac mewn llawer o ieithoedd eraill). Dyma'r rheswm dros ddarlunio rhediad berfau fel paradeim, e.e.:

Person	Unigol	Lluosog
1	rheda f (i)	rheda wn (ni)
2	rheda i (di)	rheda wch (chi)
3	rheda (o/hi)	rheda ant (hwy/nhw)

Tabl 5: Rhediad berf (*rhedeg*) yn ôl person a rhif

Mae pedwar categori ffurfdroadol arall sy'n berthnasol i ferfau mewn nifer o ieithoedd (fel y Gymraeg), sef amser, agwedd, llais, a modd. Ceir mwy am yr ystyron tu cefn i rai o'r categorïau gramadegol rhain yng ngweddill y llyfr. Ceir hefyd amrywio ym morffoleg y berfau yn ôl cyfrwng ac arddull yr iaith, h.y. iaith ysgrifenedig a llafar, iaith ffurfiol ac anffurfiol.

Geiriau sy'n dangos cydberthnasau gofodol neu amserol yw ad-ddodiaid. Mae rhai arddodiaid syml Cymraeg yn debyg i ferfau o ran dangos person a rhif, e.e. *ar* → *arnaf* (i), *at* → *ataf* (i), *gan* → *gennyf* (i), *i* → *iddi* (hi), *wrth* → *wrtho* (e/fe/fo). Yn yr iaith lafar, ceir rhagenwau ar ôl y rhain: *arna i*, *arnat ti*. Yn ogystal â hynny, ceir gwahaniaeth cenedl yn y trydydd person unigol:

Person	Unigol	Lluosog
1	arnaf (fi / arna i)	arnom (/ arnon ni)
2	arnat (ti)	arnoch (chi)
3	arno GWRYWAIDD (e/fe/fo) arni BENYWAIDD (hi)	arnynt (/ arnyn nhw)

Tabl 6: Rhediad yr arddodiad (*ar*) yn ôl person, rhif a chenedl

Nid yw pob arddodiad yn ffurfdroi fel hyn yn y Gymraeg. Er enghraifft, nid yw'r arddodiad *hefo* yn newid o gwbl: *hefo fi*, *hefo hi*, a.y.b.

Mae gan lawer o ieithoedd system o ddefnyddio **cyflwr gramadegol** (*grammatical case*). Yn Saesneg, mae rhagenwau yn dangos gwahaniaethau cyflwr: *I* (goddrychol), fel yn *I ask*, vs. *me* (gwrthrychol), fel yn *ask me*. Ni cheir cyflyrau i enwau yn Saesneg nag yn y Gymraeg, ond fe'u ceir mewn ieithoedd eraill. Mae'r iaith Ladin yn enghraifft hysbys, ond, mewn ieithoedd modern, mae'r ieithoedd Wralig yn enghreifftiau o bwysigrwydd cyflyrau yn eu systemau enwol. Er enghraifft, ceir 14 cyflwr i enwau yn y Ffinneg. Dyma enghraifft o bedwar cyflwr yn y Ffinneg:

- (19) a. *talo* 'y tŷ / tŷ'—cyflwr enwol (*nominative case*), unigol. Noder nad oes bannod (*article*) yn y Ffinneg, felly gall *talo* olygu 'tŷ' neu 'y tŷ'
 b. *talossa* 'yn y tŷ / mewn tŷ' (mewnfol; *inessive*)
 c. *talosta* 'o'r tŷ / o dŷ' (allfynedol; *elative*)
 d. *taloon* 'i'r tŷ / i dŷ' neu 'i mewn i'r tŷ / i dŷ' (mewnfyndol; *illative*)

Noder bod y Ffinneg yn dynodi gwahaniaethau fel 'i'r tŷ', 'o'r tŷ' trwy newid cyflwr yr enw, tra mae'r Gymraeg yn defnyddio **arddodiaid** (*prepositions*) fel *i* ac *o* sy'n dod o flaen yr enw tŷ ac ni newidir yr enw yn ôl cyflwr. Mae hefyd ieithoedd sy'n defnyddio **ad-ddodiaid ôl** (*postpositions*) sy'n dilyn yr enw, megis Twrceg *Ali gibi 'fel Ali*'. Ceir dau gyflwr mewn Gwyddeleg Modern o hyd: y cyflwr genidol (*genitive case*) a'r cyflwr cyfarchol (*vocative case*), e.e. *leabhar* 'llyfr' (cyflwr enwol), *dath an leabhair* 'llyfr'r llyfr' (genidol). Defnyddir y cyflwr cyfarchol wrth siarad â rhywun yn uniongyrchol, e.e. *Conas tá tú, a Shéamais?* 'Sut wyt ti, Séamas?' lle y newidir yr enw *Séamas* yn *Séamais*, a cheir treiglâd hefyd ar ôl y geiryn cyfarchol *a*.

Mae categori arall sy'n berthnasol i ansoddeiriau yn unig, sef **cymhariaeth** (*comparison*). Ceir pedair gradd cymhariaeth yn y Gymraeg (Watkins 1961:159):

- (i) cysefin: *du*
 (ii) cyfartal: *dued* / *mor ddu*
 (iii) cymharol: *duach*
 (iv) eithaf: *duaf*

Ansoddair rheolaidd (*regular*) ei gymhariaeth yw *du*; ffurfir pedair gradd pob ansoddair rheolaidd yr un ffordd ag a welir uchod, e.e. ychwanegu *-ach* i lunio'r ffurf gymharol. Mae ffurfiau cymharol rhai ansoddeiriau cyffredin yn afreolaidd (*irregular*), e.e. *da*, *cystal*, *gwell*, *gorau* (ac nid *daed, daach, a.y.b.).

Ceir **cytundeb** (*agreement*) gramadegol yn ôl y categorïau ffurfdroadol a drafodir yma. Mae cytundeb yn dynodi bod un elfen, e.e. yr enw mewn ymadrodd enwol, yn rheoli cytundeb ag elfennau eraill, fel berf neu ansoddair. Yn y Gymraeg, weithiau ceir cytundeb o ran cenedl a rhif mewn ymadrodd enwol: *y crys gwyn*, *y wisg wen*, *y crysau gwynion*. Ond nid yw'r rhan fwyaf o ansoddeiriau yn cytuno, e.e. *bachgen deallus*, *merch ddeallus*, *merched deallus*. Mae cytundeb ansoddeiriau yn ddewisol yn y Gymraeg, felly. Gyda goddrych rhagenwol, ceir cytundeb berfol bob tro yn y Gymraeg, e.e. *rhedaf* (i), *rhedant* (hwy). Ond ni cheir cytundeb gyda goddrych enwol, e.e. *rhed y ferch*, *rhed y merched*. Mae systemau cytundeb yn amrywio yn drawsieithyddol. Cymharer e.e. Saesneg *I run*, *they run* (ni cheir cytundeb berfol) â'r

enghreifftiau Cymraeg cyfatebol uchod. Ceir cytundeb yn y trydydd person unigol (3UN) yn Saesneg yn unig: *she runs*, ond *I run*, *they run*, a.y.b.

Mae'n bwysig nodi mai categorïau morffolegol yw'r categorïau ffurfdroadol megis rhif a chenedl, ac nid ydynt bob amser yn cyfateb i gategorïau semantig y geiriau. Er enghraifft, mae'r enw *byddin* yn cyfeirio at nifer o bobl mewn gwirionedd, ond enw unigol yw o safbwynt morffolegol (*byddin-oedd* yw'r lluosog). Mae *ieithydd* yn enw gwrywaidd yn forffolegol, ond gall gyfeirio at ferch yn ogystal â dyn; felly, nid yw rhyw, neu genedl semantegol, yn cyfateb i'r genedl forffolegol. Mae'n bwysig cofio hefyd nad yw pob iaith yn y byd yn dangos rhif, person, cenedl neu gyflwr drwy'r forffoleg. Nid oes cenedl ramadegol yn y Ffinneg, er enghraifft, ac mae'r rhagenw trydydd person unigol *hän* 'e/hi' yn gallu golygu merch neu ddyn. Yn y Gymraeg, nid oes cyflyrau gramadegol morffolegol fel a geir yn Lladin ac yn y Ffinneg, fel y trafodwyd uchod.

17 Morffoleg enwau

SILVA NURMIO

Yn y rhan hon, trafodir morffoleg enwau'r Gymraeg yn fwy manwl, yn ogystal â phatrymau diddorol a geir mewn ieithoedd eraill.

Mae system rhif gramadegol y Gymraeg yn ddiddorol iawn. Ceir pedair prif ffordd o lunio'r lluosog mewn Cymraeg Canol ac mewn Cymraeg Modern:

- (i) ychwanegu olddodiad, e.e. *siop*, *siop-au*; *cath*, *cath-od*
- (ii) newid llafaria(i)d, e.e. *bachgen*, *bechgyn*; Cymraeg Canol *march*, *meirch* 'ceffyl'
- (iii) ychwanegu olddodiad a newid llafariad, e.e. *cadair*, *cadeiriau*; *sant*, *seintiau*
- (iv) ychwanegu olddodiad unigolynnol (*singulative*) at fôn sy'n golygu mwy nag un eitem, e.e. *moch*, *mochyn*; *gwenyn*, *gwenynen*

Mae llawer o olddodiaid lluosog yn y Gymraeg (gw. P.W. Thomas 1996:160–169). Y rhai cyffredin a chynhyrchiol (gw. Adran 19 'Cynhyrchiol ac anghynhyrchiol') yw *-(i)au*, *-(i)on*, *-iaid*, *-i*, *-ydd*, *-(i)oedd*, ac *-od*. Yn gyffredinol, nid yw'n bosibl rhagfynegi ffurf lluosog gair penodol, ac felly mae'n rhaid dysgu ffurfiau lluosog pob gair (mae'r rhain yn aml yn amrywio yn ôl tafodiaith hefyd). Ond mae rhai enwau cymhleth ag olddodiaid rheolaidd: os ceir *-ydd* fel terfyn i enw, e.e. *ieithydd*, *mecanydd*, bydd y ffurf lluosog yn *-ion* (*ieithyddion*, *mecanyddion*). Mae llawer o enwau anifeiliaid yn llunio'u lluosog â'r olddodiad *-od* (*cathod*, *jiraffod*), ond nid yw hyn yn wir gyda phob enw anifail (cymharer e.e. *cŵn*, *geifr*).

Mae'r ffurfiau unigolynnol yn ddiddorol o safbwynt trawsieithyddol. Trafodwyd y system hon yn 16, ac mae'n cynnwys enwau megis *moch/mochyn*, *plant/plentyn*, *gwenyn/gwenynen* a hefyd *ceirch/ceirchen*, *grawn/gronyn*. Enwau anifeiliaid neu blanhigion yw'r rhan fwyaf o'r rhain, a

cheir rhai enwau eraill fel *sêr/seren* a *dillad/dilledyn*. *Plant/plentyn* yw'r unig enghraifft sy'n cyfeirio at pobl. Mae rhai o'r geiriau sydd â ffurf unigolynnol yn enwau cyfrifiadwy (gw. 16), fel *plant*; gellir dweud *dau o blant*, *deg o blant*, a.y.b. gyda rhifolion. Ond enwau cynnull yw rhai eraill, e.e. *ceirch*; nid yw siaradwyr iaith gyntaf yn hapus gyda ***dau/dwy o geirch*, *deg o geirch*, a.y.b., felly enw cynnull yw hwn. Gellir llunio ffurfiau unigolynnol o fonau cyfrifiadwy ac o rai cynnull. Y peth cyffredin i'r bonau hyn yw eu bod yn golygu mwy nag un eitem: golyga *plant* sawl plentyn, a golyga *ceirch* sawl gronyn o geirch.

Mewn Cymraeg Canol, ceir ffurfiadau diddorol eraill sy'n diflannu erbyn y cyfnod modern. Un ohonynt yw'r ffurfiad y gellid ei alw'n ffurf ddeuol, ond sy'n gyfyngedig iawn: cyfeiria'r ffurfiau hyn at aelodau'r corff mewn parau, e.e. *dwyfraich* 'breichiau (un person)', *deulin* 'gliniau (un person)'. Mae'n bosibl defnyddio'r ffurfiau lluosog normal (*breichiau*, *gliniau* a.y.b.) i gyfeirio at y rhannau hyn mewn Cymraeg Canol hefyd, felly nid yw'n rhaid defnyddio'r ffurfiau 'deuol'. Mae rhai o'r ffurfiau hyn wedi goroesi mewn iaith ffurfiol. e.e. *deudroed*, *dwydroed*. Hen enghraifft o hyn yw *dwyllo*, ond mae wedi dod yn lluosog rheolaidd y gair, a gall olygu mwy nag un pâr o ddwylo. *Dwyllo*, felly, yw'r ffurf lluosog gyfoes, er ei bod yn cynnwys y gair *dwy* ac yn ddeuol yn hanesyddol. Cafwyd proses debyg yn rhannol mewn Gwyddeleg Canol a Gwyddeleg Modern: cyfeirir at rannau'r corff mewn parau, yn aml, gyda 'dau' + enw, yn lle'r lluosog, e.e.

- (20) *dhá chois*
 dau troed
 'traed (un person)'

Mae'r ffurf ar ôl *dhá* 'dau' weithiau yr un â'r unigol, ond ceir ffurfiau 'arbennig' fel *cois* (un. *cos* 'troed') yn (20) sy'n hen ffurfiau deuol. Yr oedd tuedd, felly, mewn Cymraeg Canol fel mewn Gwyddeleg Canol a Modern, i ddefnyddio 'dau' + enw yn lle'r lluosog wrth gyfeirio at barau naturiol (fel aelodau'r corff fesul pâr).

Mae ffurfiad arall mewn Cymraeg Canol sy'n diflannu erbyn y cyfnod modern, sef ffurfiau arbennig a ddefnyddir gyda rhifolion, e.e. Cymraeg Canol *tri meib* 'tri mab', *deu vroder* 'dau frawd'. Gelwir y rhain yn ffurfiau rhifol (*numerative*) gan [Nurmio & Willis \(2016\)](#). Maent yn tarddu o'r hen system rhifolion yn y Frythoneg lle roedd ffurf ddeuol ar ôl *dau/dwy*, a'r lluosog ar ôl *tri* a rhifolion uwch. Roedd y system hon wedi'i disodli erbyn cyfnod Hen Gymraeg, ond mae'r ffurfiau rhifol yn goroesi fel olion o'r hen system ac fe'u ceir mewn testunau Cymraeg Canol. Dim ond grŵp bach o enwau sy'n cadw'r ffurfiau rhifol arbennig, gan gynnwys *brawd*, *gŵr*, *march* 'ceffyl' ac *ych*, sef enwau y mae'r rhan fwyaf ohonynt yn cyfeirio at bethau byw. Mae ffurf rifol rhai ohonynt yn wahanol i'r lluosog, e.e. *tri meib* (LL. *meibion*) a *tri broder* (LL. *brodyr*) ac mae eraill yn unffurf â'r lluosog, e.e. *tri meirch* 'tri cheffyl'. Mae un ffurf rifol wedi goroesi mewn Cymraeg Modern, sef *blynedd* (*tair blynedd*, *pedair blynedd*, a.y.b.), sef ffurf rifol yr enw *blwyddyn*. Mae'r gweddill wedi diflannu, ac felly dywedir *tri mab*, *tri brawd*, a.y.b.

Fel y trafodwyd uchod, nid oes cyflyrau enwol yn y Gymraeg. Ond fe'u ceid yn y Frythoneg (*Brittonic* neu *Brythonic*), yr hen iaith y deilliodd yr ieithoedd Brythonig (Cymraeg, Cernyweg, Llydaweg) ohoni. Ceir trafodaeth fanylach ar y Frythoneg yn [Schrijver \(2011\)](#) a [H. Lewis \(1946:15–41\)](#).

Collwyd y cyflyrau erbyn cyfnod Hen Gymraeg (sy'n dechrau tua chanol chweched ganrif Oed Crist) ond mae olion ohonynt yn goroesi mewn ymadroddion adferfol ac enwau lleoedd. Er enghraifft, hen enw Caerdydd oedd *Caer-dyf*, sy'n cynnwys cyflwr genidol enw afon Taf (felly 'caer yr afon Taf'). Hefyd, ceir hen ffurfiau'r cyflwr derbyniol (*dative case*) mewn adferfau, e.e.

erbyn, sy'n cynnwys hen ffurf cyflwr derbyniol y gair *pen* sef *pyn*. Daw erbyn o'r Frythoneg *are-pennī, cymh. Hen Wyddeleg *ar chiunn* 'o flaen' â'r ffurf dderbyniol *ciunn* o *cenn* 'pen' (noder bod seren * mewn astudiaethau hanesyddol yn dynodi ffurfiau hŷn, heb eu hardystio, sydd wedi eu hadlunio o dystiolaeth ddiweddarach). Ond noder mai ffurfiau 'ffosiledig' yw'r rhain, ac nid ydynt yn enghreifftiau o ddefnyddio prosesau morffolegol cynhyrchiol sy'n cyfleu cyflyrau yn y Gymraeg. Gweler 19 isod am esboniad o brosesau cynhyrchiol ac anghynhyrchiol ac Adran 33.2 yn Rhan V am fwy o wybodaeth am astudio ieithoedd hanesyddol.

18 Ffurfdroi a deilliant

SILVA NURMIO

Pwnc canolog morffoleg yw astudio sut mae ystyr geiriau yn newid wrth ychwanegu morffemau newydd atynt, a sut mae geiriau newydd yn cael eu llunio. Er enghraifft, gellir newid *merch* yn *merch-ed* (lluosog). Pan newidir y gair yn ôl rhif, cenedl, person a chyflwr, er enghraifft, gelwir hyn yn **ffurfdroi** (inflection). Yn achos *merch~merched*, nid yw'r gair ei hun (*merch*) wedi newid yn air arall; dim ond rhif yr enw sydd wedi newid. Gellir hefyd ychwanegu elfennau at air i greu gair newydd, e.e. *hapus* → *hapus-rwydd*, *rhedeg* → *rhedeg-og*, *iaith* → *ieith-ydd*. Geiriau newydd yw *hapusrwydd*, *rhedegog* ac *ieithydd*, ac nid ffurfiau ffurfdroadol o *hapus*, *rhedeg* ac *iaith*. Enghreifftiau o fôn + dodiad (e.e. *hapus* + *-rwydd*) yw'r rhain. Yn ogystal â hynny, mae'n bosibl creu gair cyfansawdd trwy lynu dau air at ei gilydd, e.e. *hafddydd* (*haf* + *dydd*), *rhif ffôn* (*rhif* + *ffôn*, sy'n cael ei ysgrifennu fel dau air, ond ei ynganu fel un). Gelwir y broses o ffurfio geiriau newydd yn y ddwy ffordd hyn yn **ddeilliant** (*derivation*). Mae deilliant yn wahanol i ffurfdroi, ond ceir enghreifftiau amwys rhwng y ddau (a drafodir isod). Gellir rhestru prif nodweddion y ddwy broses fel hyn (rhestr wedi'i haddasu o Lieber 2010:108, gw. hefyd Haspelmath & Sims 2013:90):

Ffurfdroi	Deilliant
dim newid i gategori gair fel arfer (mae enwau yn aros yn enwau, a.y.b.)	gall newid categori'r gair (e.e. ansoddair → enw)
ychwanegu ystyron gramadegol, e.e. rhif, person, amser	gall ychwanegu ystyron geiriol (<i>lexical meanings</i>)
perthnasol i gystrawen (e.e. angen newid berf yn ffurf luosog os yw'r goddrych yn lluosog)	creu geiriau newydd
cynhyrchiol (fel arfer)	gall fod yn gynhyrchiol neu yn anghynhyrchiol

Tabl 7: Ffurfdroi vs. deilliant

Ceir trafodaeth ar brosesau morffolegol cynhyrchiol a rhai anghynhyrchiol isod yn 19. Y gwahaniaeth pwysicaf i'w gofio yw bod deilliant yn creu geiriau newydd tra bod prosesau ffurfdroadol yn newid gair yn ôl rhif, person, amser a.y.b., heb newid y gair ei hun. Felly, mewn

geiriaduron, rhestrir *hapusrwydd* ar wahân i *hapus*. Ond rhestrir ffurfiau ffurfdroadol gyda'r gair syml, e.e. mewn geiriaduron rhestrir y lluosog *merched* o dan y cofnod ar gyfer *merch* (gw. Rhan VIII am strwythur a natur geiriaduron). Mae dodiaid ffurfdroadol yn ychwanegu ystyron gramadegol megis rhif (unigol, lluosog a.y.b.) neu berson (person cyntaf unigol, ail berson lluosog a.y.b.). Ond ystyron geiriol (*lexical meanings*) y mae prosesau deilliannol yn eu hychwanegu. Mewn ieithoedd yn gyffredinol gellir mynegi'r rhain yn forffolegol. Dyma dair enghraifft o ystyron cyffredin: gweithredydd (*agent*) sy'n dynodi person sy'n cyflawni gweithgaredd; ansawdd (*quality*), sef rhywbeth/rhywun ag ansawdd a ddynodir gan y bôn; ystyr amddifadol (*privative*), sef rhywbeth/rhywun heb yr hyn a ddynodir gan y bôn—gw. (Haspelmath & Sims 2013:86–89):

- (21) a. gweithredydd
 llyfrgell → *llyfrgell-ydd*
 gyrru (bôn *gyrr-*) → *gyrr-wr/gyrr-wraig*
 b. ansawdd
 torri (bôn *tor(r)-*) → *tor-edig*
 newydd → *newydd-deb*
 c. ystyr amddifadol
 gwybod → *di-wybod*
 hapus → *an-hapus*

Ceir enghreifftiau o'r tri phroses hyn yn Saesneg hefyd, e.e. *driv-er*, *new-ness*, *un-happy*.

Hyd yma, trafodwyd deilliant sy'n ychwanegu dodiaid at fonau. Fel y trafodwyd uchod, morffemau sy'n ychwanegu ystyr at fôn yw dodiaid (e.e. *-ydd*, *-edig*, *di-*, a.y.b. uchod) ond nid ydynt yn eiriau annibynnol—morffemau clwm ydynt (gw. 14.2).

Gan fod y broses o ddeilliant yn creu geiriau newydd, ychwanegir dodiaid deilliannol at fonau cyn ychwanegu dodiaid ffurfdroadol. Dyma'r rheswm pam y ceir *ieith-ydd-ion* [bôn + dodiad deilliannol + dodiad ffurfdroadol] ac nid ***ieith-ion-ydd*.

Nid yw'r gwahaniaeth rhwng ffurfdroad a deilliant bob tro mor glir ag a awgrymir gan Dabl 7, ac mae'r broblem hon o lawer o ddiddordeb i forffolegwyr. Does dim dadl ynghylch yr enghreifftiau a drafodwyd eisoes: mae *merched* (lluosog) yn ffurfdroadol ac mae *hapusrwydd* yn ddeilliannol. Yn achos *hapusrwydd*, gwelir newid categori; ansoddair yw *hapus*, ond enw yw *hapusrwydd*. Ond mae enghreifftiau amwys yn bodoli hefyd. Un enghraifft bwysig yw'r rhangymeriad presennol (*present participle*) a'r rhangymeriad gorffennol (*past participle*) yn Saesneg:

- (22) a. *she was singing* (rhanymeriad presennol)
 b. *the singing woman*
 c. *he had broken the cup* (rhanymeriad gorffennol)
 d. *the broken cup*

Yn (22a) a (22c) mae *singing* a *broken* yn ymddangos fel ffurfdroadau o'r berfau *sing* a *break*, ond yn (22b) a (22d) maent yn cael eu defnyddio fel ansoddeiriau (cf. *the clever woman*, *the blue cup*). Hynny yw, mae (22b) a (22d) fel petaent yn cynnwys newid categori: *sing* (berf) → *singing* (ansoddair) (gw. Bauer et al. 2013:537–538 a 555–557). Mae'r 'broblem' sut i ddadansoddi rhanymeriadau sy'n cael eu defnyddio fel ansoddeiriau yn parhau i gael ei hystyried. Gweler

Lieber (2010:108–110) a Haspelmath (1995) am drafodaeth bellach ac enghreifftiau o ieithoedd eraill. Yn y Gymraeg, mae berfenwau (*verbal nouns*) yn gategori sy'n broblematig o ran ffurfdroi vs. deilliant. Ar y naill law, maent yn cael eu defnyddio fel ffurfiau berfol, ond ar y llaw arall, gellir eu defnyddio fel enwau. Mae'r term 'berfenw' yn adlewyrchu'r amwysedd hwn. Cymharer:

- (23) a. *mae'r ci'n rhedeg*
b. *ymarfer da yw rhedeg*

Yn (23a), mae'n amlwg mai ffurf ferfol yw *rhedeg*; gellir ail-eirio'r frawddeg fel *rhed y ci*. Yn (23b), ar y llaw arall, mae *rhedeg* yn cael ei ddefnyddio fel enw; gellir rhoi unrhyw enw yn yr un slot â *rhedeg*, e.e. *ymarfer da yw ioga*.

18.1 Geiriau cyfansawdd

Ffordd bwysig arall o ffurfio geiriau newydd yw creu geiriau cyfansawdd (*compound words*). Geiriau cyfansawdd yw geiriau sy'n cynnwys dau air annibynnol, e.e. *rhif ffôn* (rhif + ffôn), *purddu* (pur + du). Mewn geiriau cyfansawdd, mae'r morffemau sy'n ffurfio'r gair newydd yn forffemau rhydd, fel y dengys enghraifft (12e) uchod.

- (24) geiriau â dau wraidd
- a. hedd + llu = heddlu (enw + enw)
 - b. byr + pryd = byrbryd (ansoddair + enw)
 - c. pen + du = penddu (enw + ansoddair)
 - d. ffurf + troi = ffurfdroi (enw + berfenw)

Mae'n bosibl ffurfio geiriau cyfansawdd o sawl rhan ymadrodd ac maent yn ymddwyn yn forffolegol ac yn gystrawennol fel dosbarth geiriol eu prif elfen. Mae *braslunio* yn ferfenw sy'n ffurfdroi yn union fel berfau eraill:

- (25) a. crafu: crafais, crafaist, crafodd
b. braslunio: brasluniaais, brasluniaist, brasluniodd

Enw yw *clustffonau*, wrth gwrs, gan mai enwau yw *clust* a *ffôn*, ac mae'n bosibl profi bod *hirddydd* yn enw am mai math o *ddydd* (enw) ac nid math o *hir* (ansoddair) ydyw. Felly, yr enw yn y gair cyfansawdd *hirddydd* yw ei brif elfen, sef yr un sy'n dal ei nodweddion gramadegol. Ansoddair yw *penddu* gan mai *du* (ansoddair) yw prif elfen y gair. Profir y rhan ymadrodd drwy ddefnyddio'r prawf cyfansoddion, fel yr eglurir yn Rhan IV, gan ddangos bod *penddu* yn goleddfu (*modify*) enw yn yr un ffordd ag y mae ansoddeiriau eraill.

- (26) a. llwyn cryf: llwyn (enw), cryf (ansoddair)
b. llwyn uchel: uchel (ansoddair)
c. llwyn penddu: penddu (ansoddair)
d. bachgen cryf, penddu

Gweler P.W. Thomas (1996:613–680) am drafodaeth helaeth ar lunio geiriau newydd yn y

Gymraeg.

19 Cynhyrchiol vs anghynhyrchiol

SILVA NURMIO

Cynhyrchedd (*productivity*) yw'r posibilrwydd o ddefnyddio morffem benodol neu broses benodol i ffurfio geiriau newydd. Gelwir prosesau a ddefnyddir gan siaradwyr iaith gyntaf i lunio geiriau newydd yn brosesau **cynhyrchiol** (*productive*); a gelwir rhai prosesau oedd yn cael eu defnyddio yn y gorffennol ond nad ydynt yn cael eu defnyddio bellach yn brosesau **anghynhyrchiol** (*unproductive*). Cymharer y berfenwau canlynol:

- (27) a. cudd-io
b. bowl-io
c. skype-io (sgeip-io a.y.b.)

Olddodiad berfenwol yw *-(i)o*, fel y gwelir mewn llawer o eiriau brodorol yn y Gymraeg, e.e. *cuddio/cuddo* (ceir amrywiaeth tafodieithol rhwng *-io* ac *-o*, gw. Watkins 1961:97–99). Benthyciad o'r Saesneg *bowl* yw *bowlio* a defnyddiwyd yr olddodiad berfenwol *-io* wrth ei fenthycia i'r Gymraeg. Dengys hyn fod *-io* yn gynhyrchiol yn adeg y benthyciad (y 15fed ganrif, yn ôl GPC). Mae'n bosibl i broses fod yn gynhyrchiol mewn un cyfnod hanesyddol ac nid wedyn. Ond mae llawer o enghreifftiau o ychwanegu *-(i)o* at fenthyciadau diweddar hefyd, felly gellir dweud bod *-(i)o* yn olddodiad cynhyrchiol o hyd. Er enghraifft, mae siaradwyr iaith gyntaf yn defnyddio *skypio* am 'defnyddio Skype/siarad â rhywun ar Skype', er nad yw'r gair hwn wedi'i ychwanegu at GPC eto. Mae Watkins (1961:95) yn rhestru llawer o enghreifftiau eraill sy'n fenthyciadau o'r Saesneg, e.e. *barcio*, *cleimio*, *copio*. Enghraifft o air sydd heb fod yn fenthyciad yw *ffrwydr* (enw), *ffrwydro* (berfenw). Crëwyd y ddau air hyn gan y geiriadurwr William Owen Pughe (1759–1835). O'u cymharu â hyn, mae llawer o olddodiaid berfenwol yn anghynhyrchiol, *rhed-eg*, *ystyri-ed*; ni ellir eu hychwanegu at eiriau newydd, e.e. ***skyp-eg* 'defnyddio Skype'. Gellir sôn am ffurfiadau cynhyrchiol ac anghynhyrchiol mewn morffoleg ddeilliannol a ffurfdroadol. O ran deiliant, enghraifft o olddodiaid anghynhyrchiol yn y Gymraeg yw'r olddodiad bachigol (*diminutive*) *-ig* yn yr iaith ffurfiol (*oenig* 'oen bach', *afonig* 'afon fach', gw. Watkins 1961:88). O ran ffurfdroadau, ceir olddodiaid lluosog cynhyrchiol ac anghynhyrchiol. Mae'r olddodiad lluosog *-(i)au* yn gynhyrchiol mewn Cymraeg Cyfoes (e.e. *beic-iau*) ond mae *-ed* (e.e. *merch-ed*) ar y llaw arall yn hollol anghynhyrchiol.

Mae morffolegwyr yn aml yn gwahaniaethu rhwng cynhyrchedd a chreadigrwydd. Mae cynhyrchedd yn cyfeirio at eiriau fel *bowlio* a *skypio* uchod; mae'n debyg nad yw gwrandawyr yn meddwl bod y rhain yn eiriau rhyfedd neu arbennig o ddyfeisgar. Golyga creadigrwydd greu gair newydd sydd fel arfer yn ddealladwy i siaradwyr iaith gyntaf, ond sy'n eu taro fel

gair od a dyfeisgar, ac weithiau'n ddoniol neu fel enghreifftiau o benrhyddid bardd. Enghraifft dda o hyn yw **blendio** (*blending*), sef cymysgu rhannau o eiriau nad ydynt yn forffemau'n wreiddiol, e.e. Saesneg *locavore* 'rhywun sy'n hoffi bwyd wedi'i gynhyrchu'n lleol' (*local + carnivore, herbivore*), *blogebrity* (← *blogger + celebrity*) (Lieber 2010:70–71). Mae'n debyg bod pawb yn deall beth yw *locavore* neu *blogebrity*, ond mae'r geiriau hyn yn swnio'n ddoniol ac annisgwyl. Nid oes llawer o enghreifftiau o flendiadau (*blends*) yn y Gymraeg, ond ceir ambell eithriad, e.e. *brecinio* o *brecwast + cinio* ac efallai *gliniadur* o *glin + cyfrifiadur*, mae'n debyg (Russell 2015:2779). O'r ddau air hyn, mae *brecinio* yn enghraifft o ddeiliant creadigol—un seiliedig ar Saesneg *brunch*, mae'n debyg.

Gweler Bauer (2001), Lieber (2010:60–73) a Haspelmath & Sims (2013:114–136) am ragor o fanylion am gynhyrchedd.

20 Treiglo a morffoffonoleg

LAURA ARMAN

Yn Rhan II, cafwyd cyflwyniad i'r prosesau ffonolegol y tu cefn i dreigladau'r Gymraeg. Nid yw'r prosesau ffonolegol hyn yn esbonio treiglo yn ei gyfanrwydd ac felly ceir ymdriniaeth ohono yn y rhan hon ar forffoleg ac ychydig eto yn Rhan IV 'Cystrawen'.

Mae'n amlwg bod agweddau ffonolegol ar dreiglo: mae treiglo'n effeithio ar **ffonemau** ac yn eu newid **drwy broses ffonolegol** yn ffonemau gwahanol e.e. mewn treigladau meddal, mae /t/ yn meddal yn /d/. Yn wahanol i brosesau ffonolegol eraill, nid yw'r newidiadau'n gyson yn yr un cyd-destunau, h.y. mae'r gair *ei* BENYWAIDD /ei/, neu /i/ ar lafar, yn achosi treigladau llaes sy'n ffrithioli /t/ yn /θ/, ond nid yw'r seiniau /ei, i/ yn achosi treigladau llaes fel rhan o eiriau eraill:

- (28) Ffurf gysefin: 'tarw' /taru/
- a. **ei** **th**arw /ei θaru/: treigladau llaes (TLI)
 - b. **cei** **d**arw /kei daru/: treigladau meddal (TM)
 - c. *cei tharw
 - d. **tei** tarw /tei taru/: dim treigladau
 - e. *tei tharw

Gan mai'r un ffonemau, sef /ei/, sy'n dod cyn ffonem /t/ ffurf gysefin /taru/, mae'n rhaid **nad** prosesau ffonolegol yn unig sy'n rheoli'r treigladau.

Mae'n rhaid bod treigladau'n gysylltiedig un ai â morffoleg neu â chystrawen er mwyn esbonio'r gwahanol dreigladau yn yr un cyd-destun ffonolegol. Gellir un ai gysylltu treiglo â morffemau arbennig neu â mannau neu haenau gwahanol yn y gystrawen.

Mantais dehongli treiglo fel rhan o reolau morffoleg yw bod y rhan fwyaf o dreigladau'r Gymraeg yn gysylltiedig â geiriau penodol. Gelwir y **sbardunau treiglo** (*mutation triggers*)

hyn yn **sbardunau geiriol pur**.

(29) Sbardunau treiglo: sbardun geiriol pur

- *mor, rhy, am, ar, at, dros, i, drwy, â, a.y.b.*
- *dau, dwy* a rhai rhifolion eraill
- *fy, dy, ei.B, ei.G*
- *ni.NEG, a.CW, mi/fe*

O ddilyn dehongliad morffolegol, y geiriau hyn yn (29) sy'n effeithio ar y treigladau. Y forffem, ac nid ei ffonoleg, sy'n pennu'r newid i'r ffonem sy'n dilyn (os yw'r ffonem ddilynol yn un sy'n treiglo, gw. Rhan 11). Mae gwahanol forffemau'n achosi gwahanol dreigladau, e.e. yn y Gymraeg, mae'r rhagenw *fy* yn sbarduno treiglad trwynol (TT), tra mae *dy* yn sbarduno TM *fy mhen*, ond *dy ben*.

Hefyd, ceir **sbardunau geiriol sero** sy'n digwydd pan fo sbardun geiriol pur yn cael ei ddileu neu ar goll:

(30) Ffurf gysefin: cefais

- a. **Mi** gefais adael.
- b. **Ges** i adael.

(31) Ffurf gysefin: cei

- a. **Ni** chei adael.
- b. **Chei** di ddim gadael.

Mae ffonemau'r geiriau targed yn treiglo yn (30b) a (31b) er nad yw'r sbardunau geiriol pur yn ymddangos. Yn ddiddorol, nid yw'r sbardun geiriol pur *ni* NEGyddol yn gydnaws â'r strwythur Cymraeg llafar/anffurfiol yn (31b) ac mae hyn yn dystiolaeth fod treiglo yn gysylltiedig â chystrawen.

Mae treiglo felly'n sbarduno prosesau ffonolegol, ond nid yw'n ffenomen ffonolegol bur. Mae treiglo yn debyg i brosesau morffolegol eraill, fel y rheolau morffolegol a ddangoswyd uchod. Yn ogystal â'r sbardunau geiriol, mae sbardunau cystrawennol i dreigladau'r Gymraeg. Rhaid dychwelyd at dreiglo yn y Gymraeg am y trydydd tro, yn ogystal a'r cysylltiad rhwng morffoleg a chystrawen, yn Rhan IV.

Ceir treiglo tebyg mewn ieithoedd eraill heblaw'r Gymraeg, er nad yw'n gyffredin iawn. Weithiau, fel yn achos Amwsgo (*Amuzgo*, teulu Oto-Mangeaidd, Mecsico) sy'n defnyddio treiglo i fynegi categorïau ffurfdroadol, mae'r treigladau'n forffoffonolegol e.e. $ke^{t\acute{o}n3} \rightarrow t^j e^{t\acute{o}n3}$ 'torri' fel bôn UNIGOL a bôn LLUOSOG (Kim 2016 o Buck 2000).

Mae treiglo hefyd yn debyg (ond eto'n wahanol) i brosesau morffoffonolegol eraill, fel cwtogi llafariad mewn geiriau trisillafog yn Saesneg, neu flaenu llafariad mewn Almaeneg (*umlaut*). Mae llafariad yn cwtogi'n rheolaidd mewn rhai geiriau trisillafog yn Saesneg, ond nid mewn geiriau eraill (Haspelmath & Sims 2013:214) e.e. *globe* /glɔʊb/ → *globular* /'glɒ.bjʊ.lər/, ond *globalise* /'glɔʊ.bə.laɪz/. Fel yn enghraifft (28) am dreiglo yn dilyn /ei/, nid y cyd-destun ffonolegol sydd felly'n gyfrifol am yr effaith ar y bôn, ond y rheolau morffolegol cysylltiedig. Morffemau sy'n sbarduno newidiadau i ansawdd llafariad Almaeneg hefyd (Haspelmath & Sims 2013:212–3):

- (32) a. *Buch* /bu:x/ → *Bücher* /by:çə/ 'llyfr' a 'llyfrau'
 b. *Vater* /fa:tə/ → *Väter* /fɛ:tə/ 'tad' a 'tadau'
 c. *bot* /bɒt/ → *böte* /bœtə/ 'cynnig.PERFFEITHIOL' a 'cynnig.DIBYNNOL'

Fel yn yr enghreifftiau o dreiglo yn y Gymraeg, mae'r proses o flaenu llafariad mewn gwreiddiau geiriau yn yr Almaeneg yn un sy'n digwydd o dan wahanol amodau gramadegol, e.e. nid lluosogi geiriau yn unig, fel mae (32c) yn dangos, â newid i ffurfdro'r ferf *bieten* 'cynnig'. Mae'n digwydd o dan wahanol amodau morffolegol hefyd, h.y. mae morffem luosogi *-er* yn ffurfio rhan o *Büch-er*, ffurf luosog *Buch*, ond nid yn *Väter*, ffurf luosog *Vater*. Mae'r effaith ffonolegol yn gyson: er bod gwahanol lafariad dan sylw, yr un broses ffonolegol sy'n effeithio arnynt oll, sef blaenu llafariad cefn (gw. Rhan II am ddisgrifiad o ansoddau llafariad). Cymharer yr un math o berthynas yn y system luosogi yn y Gymraeg, e.e. *car* → *ceir*, *march* → *meirch*, a *gair* → *geir-iau*, *saer* → *seir-i*. Mae byrhau llafariad mewn rhai geiriau trisillafog Saesneg a blaenu llafariad mewn rhai gwreiddiau geiriau yn yr Almaeneg a'r Gymraeg yn effeithiau ffonolegol sy'n digwydd o dan amodau morffolegol neu eiriol arbennig ac felly'n ffenomenau **morffoffonolegol**.

Mae ieithyddion yn dadlau dros wir sbardunau'r newidiadau ffonolegol hyn; er mai 'morffoleg' a 'rheolau morffolegol' sy'n cael eu henwi yn y rhan hon, mae'n bosibl mai nodweddion ffonolegol—fel [BYRHAU LLAFARIAD] a [BLAENU LLAFARIAD]—yn unig sy'n effeithio ar ffurfiau cysefin y geiriau ac mai modiwl ffonoleg y ramadeg sy'n darparu'r rheol yn uniongyrchol, yn hytrach na chyfathrebu trwy'r morffoleg. Ar y llaw arall, mae'n bosibl bod gwahanol ffurfiau o wreiddiau yn bodoli'n gyfochrog fel **alomorffau** (*allomorphs*)—sef dwy ffurf o'r un forffem â'r un ystyr sy'n ymddangos o dan wahanol amodau, heb fod angen sbarduno proses ffonolegol o gwbl. Bydd Rhan IV yn dychwelyd at y syniad o drosglwyddo gwybodaeth rhwng gwahanol fodiwlau'r ramadeg.

Mae treiglo yn rhan o ramadeg pob iaith Geltaidd a cheir yr un ddadl—ai ffonoleg ynteu morffoleg sy'n gyfrifol amdano—ynghylch eu gwahanol systemau treiglo. Serch hyn, nid yw'r prosesau morffoffonolegol eraill yn digwydd oherwydd amodau cystrawennol pur, fel yn achos treiglo yn y Gymraeg (gw. Rhan 25), felly nid yw'r term 'morffoffonoleg' yn ddisgrifiad addas ar gyfer pob math o dreiglo.

21 Crynodeb

Strwythur geiriau: geirfa a morffoleg

Yn y Rhan hon, cafwyd cyflwyniad i wreiddiau geiriau ac i forffemau. Morffemau sy'n dod at ei gilydd i greu geiriau ystyrion a dyma uned ystyrion lleiaf unrhyw iaith. Mae rhai ieithoedd yn ffafrio geiriau o un forffem yr un, sy'n adeiladu ystyr brawddegau'n ddad-ansoddol. Mae ieithoedd eraill yn ffafrio cyfuno gwahanol ystyron a swyddogaethau yn un forffem gan adeiladu geiriau 'synthetig'. Yn yr ieithoedd hyn sy'n ffafrio ychwanegu morffemau i gyfleu gwahanol ystyron, yn aml ceir categorïau gramadegol sy'n dueddol o gael eu amgodio'n forffolegol. Cafwyd crynodeb byr o gategorïau cyffredin yn Adran 16. Esboniwyd hefyd fod morffoleg geiriau yn rheolaidd yn ôl dosbarth geiriol y gair, a bod patrymau neu rediadau arbennig i enwau sy'n wahanol i forffoleg berfau mewn llawer iawn o ieithoedd.

Cwestiynau

1. Beth yw strwythur y geiriau *rhagddodiad*, *mewnddodiad*, ac *olddodiad*?
2. Beth yw'r gwahaniaeth rhwng **gair syml** a **rhagddodiad**? Ystyriwch yr enghreifftiau *prif(-)* ac *ail(-)*.
3. Ai proses ffonolegol ynteu proses morffolegol ydy blaenu llafariad?

Darllen pellach

Cyfrwng Cymraeg

Thomas, P.W. 1996. *Gramadeg y Gymraeg*. Gwasg Prifysgol Cymru

Thorne, D. A. 1985. *Cyflwyniad i astudio'r iaith Gymraeg*. Cyhoeddwyd ar ran Bwrdd Gwybodaeth Celtaidd Prifysgol Cymru gan Wasg Prifysgol Cymru

Watkins, T. A. 1961. *Ieithyddiaeth*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru

Cyfrwng Saesneg

Haspelmath, M. & A. Sims. 2013. *Understanding morphology*. Routledge